

PROSTOR

19 [2011] 1 [41]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

42-59 DRAGAN DAMJANOVIĆ

HERMAN BOLLÉ I OBNOVE BAROKNIH
SAKRALNIH GRAĐEVINA U STILU
NJEMAČKE NEORENESANSE

HERMAN BOLLÉ AND THE RESTORATION
OF BAROQUE SACRAL BUILDINGS IN THE
GERMAN RENAISSANCE STYLE

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 725.025.4:72.034 (497.5) 7:72.035
(430) 4 "18" H.BOLLÉ

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 725.025.4:72.034 (497.5) 7:72.035
(430) 4 "18" H.BOLLÉ

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
19[2011] 1[41]
1-280
1-6 [2011]

Af

SL. 1. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA RESTAURACIJU GLAVNOG
PROČELJA CRKVE U MARIJI BISTRICI, 1879.
FIG. 1 H. BOLLÉ: RESTORATION DESIGN FOR THE MAIN
FACADE OF THE CHURCH IN MARIJA BISTRICA, 1879

DRAGAN DAMJANOVIĆ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

UDK 725.025.4:72.034 (497.5) 7:72.035 (430) 4 "18" H.BOLLÉ

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNANOSTI / POVIJEST UMJETNOSTI

6.05.01 – POVIJEST I TEORIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI, ARHITEKTURE,
URBANIZMA I VIZUALNIH KOMUNIKACIJA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 25. 10. 2010. / 9. 6. 2011.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ART HISTORY
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UDC 725.025.4:72.034 (497.5) 7:72.035 (430) 4 "18" H.BOLLÉ

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / ART HISTORY

6.05.01 – HISTORY AND THEORY OF FINE ARTS, ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING AND VISUAL COMMUNICATION

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 25. 10. 2010. / 9. 6. 2011.

HERMAN BOLLÉ I OBNOVE BAROKNIH SAKRALNIH GRAĐEVINA U STILU NJEMAČKE NEORENEŠANSE

HERMAN BOLLÉ AND THE RESTORATION OF BAROQUE SACRAL BUILDINGS IN THE GERMAN RENAISSANCE STYLE

ALTDEUTSCH STIL
BOLLÉ, HERMAN
HISTORICIZAM
MARIJA BISTRICA
NEORENEŠANSA

ALTDEUTSCH STYLE
BOLLÉ, HERMAN
HISTORICISM
MARIJA BISTRICA
NEO-RENAISSANCE

Članak govori o pristupu arhitekta Hermana Bolléa obnovama baroknih građevina. Obrazac za takav tip obnova uspostavljen je zahvatima na hodočasničkom sklopu u Mariji Bistrici 1878.-1885. Uslijedile su 1880-ih godina restauracije župnih crkava u Krizevcima, Remetama, na Dolcu u Zagrebu, u Jastrebarskom, Dubrancu i Bjelovaru te franjevačkih crkvi u Kostajnici i Virovitici. Ostali su nerealizirani projekti za restauraciju franjevačke crkve i samostana na Trsatu, te župnih crkava u Moravcu i Vrbovcu. Najčešće korišten stil pri ovim restauracijama bila je srednjoeuropska, njemačka neorenesansa.

The paper presents Herman Bollé's approach to restoration of Baroque buildings which he adopted in the restoration of the pilgrim complex in Marija Bistrica in 1878-85 and with which he set the pattern for the restoration of the parish churches in Krizevci, Remete, Zagreb (in Dolac), Jastrebarsko, Dubranec and Bjelovar, and the Franciscan churches in Kostajnica and Virovitica. Bollé's designs for the restoration of the Franciscan church and monastery in Trsat and the parish churches in Moravče and Vrbovec remained unexecuted. The style most frequently used in these projects was German Neo-Renaissance.

UVOD

INTRODUCTION

Stajalista Hermana Bolléa prema obnovi srednjovjekovnih barokiziranih građevina dobro je poznat i česta je tema tekstova koji govore o historicizmu u Hrvatskoj.

Restaurirajući ih Bollé je nastojao ukloniti tragove kasnijih epoha, vratiti ih u pretpostavljeno prvotno stanje, a u skladu s principima stilske restauriranja široko raširenoga u Europi u 19. stoljeću koje je usvojio radeći u atelijerima Heinricha Wiethasea u Kölnu i Friedricha Schmidta u Beču.

Živeći i radeći gotovo 50 godina u Hrvatskoj, ovaj je arhitekt dobio priliku obnoviti i/ili nadograditi brojne sakralne građevine koje nisu – većim dijelom svoje građevne supstance ili u cijelosti – bile srednjovjekovne, nego barokne i barokno-klasicističke, podignute u širokom rasponu od 17. do prve polovice 19. stoljeća.

Zahvati na ovim građevinama po svojoj brojnosti i kvaliteti nimalo ne zaostaju za obnovama srednjovjekovnih crkava, ali dosad su relativno rijetko obrađivani u literaturi iako su važan dio Bolléova opusa. Obnavljajući ih Bollé je posezao najčešće za specifičnim arhitektonskim rječnikom, najvećim dijelom deriviranim iz njemačke odnosno srednjoeuropске renesansne arhitekture.¹

Obrazac za ovaj tip restauracija uspostavio je pri radu na pregradnji crkve i hodočasničkog sklopa u Mariji Bistrici.

REALIZIRANE RESTAURACIJE
U STILU NJEMAČKE NEORENESANSECOMPLETED PROJECTS
OF RESTORATION IN THE GERMAN
NEO-RENAISSANCE STYLE

Ambiciozni župnik Juraj Žerjavić, glavni pokretač **restauracije crkve u Mariji Bistrici**, još je u prvoj polovici 1870-ih učinio prve korake kako bi došlo do preoblikovanja i proširenja hodočasničkog sklopa kojim je upravljao.²

Prva dva projekta izrađena tijekom 70-ih godina 19. stoljeća, budimpeštanskog arhitekta Benka Karólya i zagrebačkog arhitekta Matije Antolca, nisu realizirana zahvaljujući ponajprije utjecaju Ise Kršnjavoga, a djelomično i biskupa Strossmayera (te vjerojatno donekle kanonika Franje Račkoga), koji su, kako bi osigurali što kvalitetnije rješenje, potaknuli Žerjavica na angažiranje Friedricha Schmidta na restauraciji.³ Ponukan savjetima, župnik se doista obraća ovom arhitektu, u to doba zaposlenom na cijelom nizu projekata u Hrvatskoj (katedrala u Đakovu, palača Akademije, katedrala, crkva sv. Marka i Marijin zdenac na Kaptolu u Zagrebu). Čini se da je Schmidt u prvo vrijeme razmišljao o preuzimanju i ovoga posla, budući da u lipnju 1878. godine šalje Bolléa da arhitektonski snimi postojeću situaciju u Bistrici.⁴ Uvidjevši veličinu sklopa, a spriječen cijelom nizom poslova koje je tada vodio, i to ne samo u Hrvatskoj već i po cijeloj srednjoj Europi, on ubrzo odlučuje prepustiti Bisticu u ruke svojih suradnika (Sl. 1.-4.).⁵ Je li im prije toga zadao osnovne smjernice, odnosno je li imao utjecaja na odabir stilske rješenja (u cijelosti ili pojedinim elementima) restauracije toga ho-

¹ Pri datiranju građevina koje se spominju u ovome tekstu prva godina u dataciji označava vrijeme nastanka projekta za restauraciju, a posljednja vrijeme kada se, prema izvorima, dovršavaju radovi. Pojam restauracija u ovome se članku koristi u značenju koje su mu pripisivali u 19. stoljeću, kako je to i uobičajeno u tekstovima o arhitekturi historicizma. U osnovi se radilo o više ili manje temeljitim pregradnjama u skladu s estetskim nazorima kasnoga 19. stoljeća. Radi se dakako o stilskom restauriranju karakterističnom za to vrijeme. O problematici i terminu više u: ŠPIKIC, 2006: 91-102. U tekstu je korišten termin restauracija za radove u Mariji Bistrici, dok se za intervencije na ostalim građevinama rabi općenitiji termin obnova.

² O obnovi Marije Bistrice u: MARUSEVSKI, 1986: 124-135; MARUSEVSKI, 1994: 514-516; MARUSEVSKI, 1998: 18-24; MARUSEVSKI, 2000.a: 58; PREMERL, 2003: 51-56; KRAŠEVAC, 2008: 485-486.

³ Da je restauracija najprije povjerena Schmidtu, govori članak u Katoličkom listu [*** 1881: 158]. Kršnjavi ne spominje namjeru angažiranja Schmidta, već samo ističe kako je poticao kanonika Lechpamera na odbacivanje Antolčeva projekta za restauraciju i predaju posla u ruke Bolléu [KRŠNJAVI, 1905: 240].

⁴ NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., dokument br. 1699-1878., Bolléov brzojav Lechpameru, tajniku Nadbiskupskog ordinarijata, Beč, 21.6.1878.

⁵ *** 1881: 157-158

dočasničkoga sklopa, nije bilo moguće ustanoviti.⁶ No, sigurno je da se upravo u godinama kada ga se želi angažirati u Mariji Bistrici zainteresirao za stil koji će biti primijenjen pri restauraciji – srednjoeuropsku, njemačku renesansu, te da je realizirao svoja prva ostvarenja u tome stilu: nadogradnju zgrade austrijske Nacionalne banke u samom središtu Beča (1873.) i velike stambeno-poslovne blokove uz Gradsku vijećnicu (1873.-1882.).⁷

Pitanje eventualnoga Schmidtova autorskog udjela u nastanku projekata za Mariju Bistricu nije, međutim, tako kontroverzno (ako i nije pomagao Bolléu, posve je sigurno na nj utjecao svojim već spomenutim djelima) koliko pitanje je li ih Bollé izradio u suradnji s arhitektom Enricom Nordijem. Već se dugo kroz literaturu provlače tvrdnje Vladimira Lunaceka i Gjura Szaba da Bollé nije samostalno izradio projekte za Bistricu, već u suradnji s Nordijem,⁸ Schmidtovim učenikom i suradnikom te poslije dugogodišnjim profesorom na obrtnoj školi u Trstu,⁹ što je, po njima, dokazivao zajednički potpis na projektu koji je visio u Bolléovoj sobi. Činjenica da je Nordio surađivao s Bolléom nije isticana kao raspoređivanje ‘krimeni’ restauracije barokne hodočasničke crkve na dvojicu arhitekata, nego samo kao dokaz da Bolléu u cijelosti ne pripada autorstvo. Lunacek je, dapače, u svome tekstu u „Savremeniku” iz 1906., u kojem je oštro reagirao na povijest hrvatske umjetnosti u novije doba Kršnjavoga, ustvrdio kako je Nordio pri posjetu Zagrebu početkom 20. stoljeća bio neugodno iznenađen kad je vidio da je na spomenutom projektu dodan *passépartout* na kojem stoji jedino Bolléov potpis,¹⁰ čime je očito htio natuknuti kako je Bollé nastojao prikriti Nordijev autorski udio.

6 Pojedini autori projekte za Mariju Bistricu pripisuje Schmidtu [ANTOLEC, 1882: 15].

7 *** 1991: 134-143

8 MARUSEVSKI, 1986: 125; HORVAT, 1978: 79

9 Najvažniji radovi Enrica Nordia (Trst, 1852.-1923.) svakako su restauracija katedrale u Trentu i projekti za novo pročelje katedrale u Milanu iz 1888. Izradio je i niz kvalitetnih akvarela s prikazima važnih spomenika talijanskoga graditeljstva. O Nordiu više u: DE GUBERNATIS, MATINI, 1889-1892: 84; COMANDUCCI, 1973: 436; *** 1978: 150.

10 LUNACEK, 1906: 409

11 NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., *Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica, Hiezu 5 Blatt Zeichnungen. Kurze Erläuterung der Pläne zum Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica* („Pregradnja hodočasničke crkve svete Marije u Bistrici, s tim u vezi 5 listova crteza.”; kratko objašnjenje projekata za pregradnju marijabintričke hodočasničke crkve; u kasnijim bilješkama naveden je samo njemački naslov pisma), Herman Bollé i Enrico Nordio, Bec, 15.8.1878.

12 Osim citiranog Antolceva članka [ANTOLEC, 1882: 15]

13 DEANOVIĆ, ČORAK, 1988: 215, 266

14 O Bolléovim radovima u ovom časopisu više u: DAMJANOVIĆ, 2006: 233, 234. Bolléovi su crteži objavljeni u 12., a Nordijevi u 13. svesku ovoga časopisa.

Istraživanjem arhivskih izvora Lunacekove i Szabove tvrdnje o koautorstvu pokazale su se točnima. Prvotni, zajednički potpisani Bolléovi i Nordijevi crteži ili projekti danas se, doduše, više nisu mogli pronaći, no zajedničko pismo, u kojem oni potanko razlažu bistrickom župniku Jurju Žerjavicu i Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu stilsko rješenje prvotnih skica te opisuju predstojeće radove, sačuvalo se i potvrđuje istinitost ovih tvrdnji.¹¹ Sigurno je međutim da su autorstvo pripada samo pripremnim crtežima. Sve je kasnije projekte Bollé radio samostalno. Ni jedno kasnije Nordijevo pismo nije se moglo pronaći, niti njegov potpis stoji na sačuvanim projektima.

Kao i u slučaju drugih sličnih suradnja dvojice ili više arhitekata, koliki je točno autorski udio Bolléa odnosno Nordija, nije se moglo pouzdano ustanoviti. Budući da većina, doduše – nešto kasnijih, izvora govori samo o Bolléovu radu na Bistrici,¹² može se pretpostaviti kako je njegov autorski udio ipak nešto veći, iako je Nordio nesumnjivo imao važnu ulogu u početnom stilskom koncipiranju restauracije. Čini se da su u drugoj polovici 1870-ih njih dvojica često surađivali, budući da je Nordio autor poznatog akvarela s prikazom glavnoga pročelja katedrale u Zagrebu prije obnove,¹³ a i u časopisu Wiener Bauhütte reproducirali su detalje srednjovjekovne arhitekture u Sieni. To dokazuje da su, barem jedanput, zajedno putovali Italijom.¹⁴

U spomenutom opisu skica za Mariju Bistricu iz ljeta 1878., prema kojima će u osnovi biti izvedeni i projekti te sama restauracija bistrické crkve, Bollé i Nordio jasno su naglasili kako im je kao polazište u odabiru stila odnosno arhitektonskog rješenja poslužio izgled tornja i bočnih kapela crkve, za koje su smatrali da su podignuti u doba rane rene-

SL 2. M. ANTOLEC: GLAVNO I BOČNO PROČELJE CRKVE U MARIJI BISTRICI PRIJE RESTAURACIJE, 1878.

FIG. 2 M. ANTOLEC: MAIN AND LATERAL CHURCH FACADES, MARIJA BISTRICA, BEFORE RESTORATION, 1878

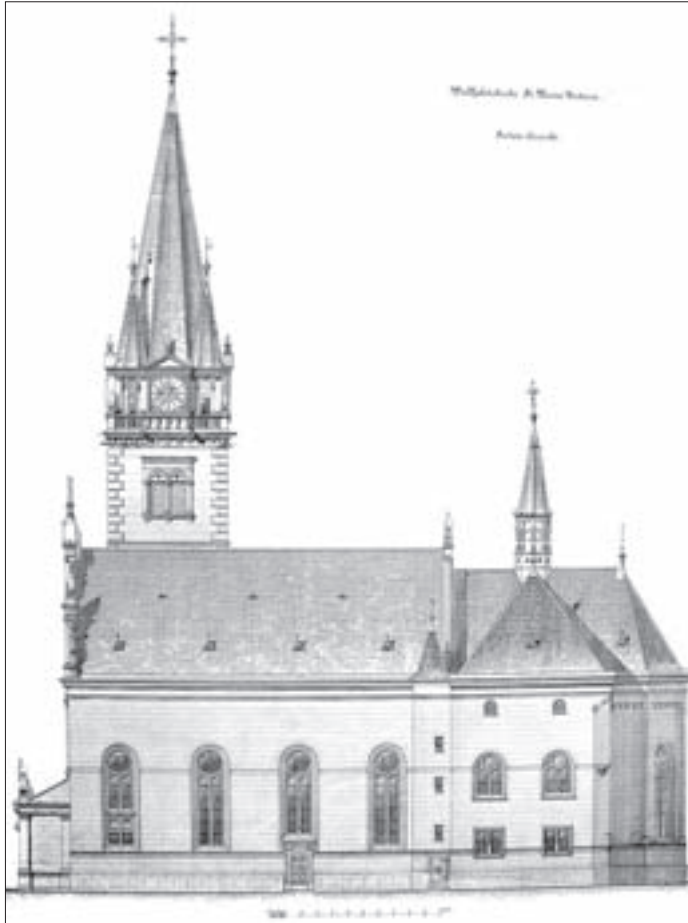
SL 3. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA RESTAURACIJU SJEVERNOGA BOČNOG PROČELJA CRKVE, TE PROČELJE I PRESJEK ARKADA HODOČASNIČKOGA SKLOPA U MARIJI BISTRICI, 1878.

FIG. 3 H. BOLLÉ: DESIGN FOR RESTORATION OF THE NORTH LATERAL CHURCH FACADE; FACADE AND CROSS SECTION OF THE ARCADES IN THE PILGRIM COMPLEX, MARIJA BISTRICA, 1878

SL 4. H. BOLLÉ: TLOCRT HODOČASNIČKOGA SKLOPA U MARIJI BISTRICI, 1878.

FIG. 4 H. BOLLÉ: GROUND FLOOR PLAN OF THE PILGRIM COMPLEX, MARIJA BISTRICA, 1878

SL. 5. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA RESTAURACIJU JUŽNOGA BOČNOG PROČELJA CRKVE U MARIJI BISTRICI, 1878.

FIG. 5 H. BOLLÉ: RESTORATION DESIGN FOR THE SOUTH LATERAL CHURCH FACADE, MARIJA BISTRICA, 1878

SL. 6. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA RESTAURACIJU ZAČELJA CRKVE U MARIJI BISTRICI, 1879.

FIG. 6 H. BOLLÉ: RESTORATION DESIGN FOR THE BACK FACADE OF THE CHURCH IN MARIJA BISTRICA, 1879

sanse.¹⁵ Gotovo istodobno i zagrebački je tisak počeo izvještavati o prvim koracima u obnovi, veliku pozornost obraćajući upravo stilskom rješenju. Dok su prvi izvještaji još govorili kako će se crkva restaurirati u „kasnom gotičkom slogu”,¹⁶ kasniji su mnogo precizniji te naglašavaju da je odabran „slog rane renesance, kako se je u Srednjoj Evropi pod uplivom gotike razvila”.¹⁷

Stilsko rješenje nema premca u dotadašnjoj hrvatskoj arhitekturi. Riječ je o neposrednom uvozu stila iz Beča koji se tek počeo stidljivo probijati među arhitektima prijestolnice Monarhije zahvaljujući revalorizaciji srednjoeuropske, kako se obično govori njemačke, renesanse, i to preko Lübkeove glasovite monografije.¹⁸ Dakako, na Bolléa je, osim situacije u Beču, nesumnjivo snažno utjecalo i njegovo odrastanje u Kölnu. Predvorje Gradske vijećnice toga grada (1549.-1551.) među najboljim je primjerima njemačke renesanse arhitekture uopće.¹⁹ Ne smije se zanemariti ni utjecaj Münchena, grada u kojem ce se početkom 1870-ih najranije u Njemačkoj početi širiti njemačka neorenesansa i odakle ce se *altdeutsch*, kako su još ‘tepali’ ovome stilu,²⁰ brzo proširiti cijelom zemljom i srednjom Eu-

15 „Bei der architectonischen Behandlung des Ganzen ist uns die Zeit und Richtung maßgebend gewesen, aus welcher der Thurmbau und vielleicht auch die beiden im Achteck geschloßenen Seitencapellen der Kirche stammen, es ist dies die Zeit der Frührenaissance und haben wir versucht, in dieser Richtung die einzelnen Bauten ihrem(?) Charakter und ihrer Verwendung entsprechend zu gestalten. Inwiefern uns dieser Versuch gelungen, möge das hochwohllobliche Consistorium aus den beigefügten Ansichten und Zeichnungen ersehen und selbst beurteilen.” („Pri arhitektonskoj obradi cjeline za nas je bilo mjerodavno usmjerenje i vrijeme iz kojeg potječu toranj i vjerojatno obje oktogonalne bočne kapele crkve, a to je doba rane renesanse. Težili smo pritom u tom usmjerenju /stilu/ oblikovati pojedine građevine prema njihovom karakteru i upotrebi. Koliko nam je ta težnja uspjela, mogao bi visokopostovani konzistorij iz priloženih projekata i crteža razabrati i sam ocijeniti.”) NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica, Hiezu 5 Blatt Zeichnungen. Kurze Erläuterung der Pläne zum Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica, Herman Bollé i Enrico Nordio, Bec, 15.8.1878.

16 *** 1878: 3

17 *** 1879.a: 2-3

18 Lübke, Wilhelm (1872.), *Geschichte der deutschen Renaissance*, Stuttgart. O tome i u: MARUSEVSKI, 1986: 50; KRAŠEVAČ, 2008: 483-484; WAGNER-RIEGER, 1970: 191, 231. Povijest umjetnosti i arhitekture u 19. stoljeću dobro je razlikovala nekoliko ‘podvrsta’ renesansnog stila – ponajprije talijansku, njemačku i francusku renesansu, a time i neorenesansu, iako postoje i druge regionalne varijante poput ceske ili nizozemske renesanse, odnosno neorenesanse. O toj problematici više u zborniku: *** 2001. i monografiji MENNEKES, 2005. U ovom se članku ko-

ropom uopće. Ne čudi stoga da je Bollé (ili možda Kršnjavi) odlučio upravo u Münchenu prvi put izložiti svoje projekte za Mariju Bistricu, još 1879. godine, i da su oni naišli na dobar prijam kod stručne publike.²¹

Činjenica da Bollé i Nordio tvrde kako su im tornjevi i kapele Marije Bistrice podignuti u 16. stoljeću poslužili kao polazište u odabiru stila, jasno pokazuje da se i u slučaju neorenesansne restauracije postupalo vrlo slično kao i pri restauriranju gotičkih građevina – preoblikovanje se moralo opravdati čvrstim povijesnim temeljima, odnosno potrebom za povratkom na 'prvobitni stil' (Sl. 3.). Dakako, oni ne rabe pri obnovi i dogradnjama jedino oblike njemačke neorenesanse, nego im je za pojedine dijelove sklopa važan uzor bila i talijanska renesansa.

Veći dio baroknih dijelova crkve iz 17. i 18. stoljeća arhitekti ne smatraju dovoljno vrijednim da ih se uopće sačuva. Visoku bakrenu kapu tornja zovu tako ružnom i 'zopfig'. Zopf je stilski termin koji se na srednjoeuropskom području još od prve polovice 19. stoljeća koristi ponajprije za barokna ostvarenja, no vrlo često i za sve umjetnine kojih se stilsko rješenje ocjenjuje pretjeranim. Sve takve dijelove hodočasničkoga sklopa uklanjaju i zamjenjuju svojim motivima. Stvoriti slikovit sklop osnovna je težnja koja ih je vodila. Radi slikovitosti, za koju ističu da je karakteristična i za gotiku i za ranu renesansu, Bollé i Nordio odbijaju primijeniti simetrično rješenje glavnoga pročelja (koje je, osim toga, zbog dato-

sti terena bilo teško izvesti), kakvo je predlagao Antolec, s dva istovjetna tornja te sklopu dodaju čitav niz tornjica i drugih sličnih detalja.²²

U nastavku svoje karijere Bollé će vrlo rijetko imati na raspolaganju sredstva koja su uložena u Mariju Bistricu. Prvotne Bolléove procjene predviđale su troškove od oko 126.000 forinta,²³ no naposljetku su dosegli, procjenjuje se, čak 200.000 forinta.²⁴ Cijeli je sklop, zahvaljujući tome, u potpunosti pregrađen. Samo su dijelovi župnoga dvora i donji dijelovi tornja zadržali svoj prijašnji izgled (Sl. 5.). Na župnoj se crkvi ispred staroga pročelja dograđuje posve novo, s predvorjem u prizemlju, u središnjem i gornjem dijelu raščlanjeno pilastrima, otvoreno velikom rozetom i okrunjeno zabatom s bogato raščlanjenim ugaonim volutama (Sl. 6.). Fijale-obelisci i edikula sa skulpturom zaključuju ga na vrhu. Sličan arhitektonski jezik primijenjen je i pri izgradnji novih arkada, iznad kojih su postavljeni stanovi za svećenike goste, te nove ulazne zgrade sklopa.²⁵ Pročelje crkve, ulaznog dijela i arkada izvedeni su od kamena, župnog dvora od opeke, a krovovi su dijelom prekriveni glaziranim crijepom. Kolorističkim kontrastima pojedinih dijelova pročelja u kombinaciji s razmješajem brojnih tornjica za stubista koji su dograđeni uz arkade i župni dvor dodatno je ojačan željeni efekt slikovitosti.

Potkraj ljeta 1878. Bolléovi i Nordijevi projekti načelno su prihvaćeni,²⁶ ali službeno su odobreni tek nakon što je krajem travnja sljedeće godine Bollé poslao konačnu verziju, koju je, kako je već spomenuto, samostalno izradio.²⁷ Odobreni su u svibnju 1879. godine na sjednici Nadbiskupskoga duhovnog stola u Zagrebu u prisutnosti župnika Žerjavica, ali i lse Kršnjavoga,²⁸ koji je bio glavni zagovornik njihove realizacije.²⁹ Kršnjavi će tijekom cijele restauracije ostati važan savjetnik Žerjavicu i Bolléu.³⁰

Potkraj svibnja 1879. godine, nekoliko tjedana nakon sastanka u Zagrebu, započeli su radovi.³¹ Neposredan nadzor nad izvedbom projekata Bollé je povjerio Theodoru Grünzweigu,³² Schmidtovu učeniku s Akademije likovnih umjetnosti u Beču.³³ Time je nastavio praksu koju je Schmidt primjenjivao na svojim gradnjama – zapošljavanje vrhunski školovanih graditelja, a upravo to je osiguravalo kvalitetu izvedbe i omogućavalo projektantu da ne mora biti konstantno prisutan pri radovima (Sl. 7.). Pokazalo se međutim da Grünzweig ipak nije bio u cijelosti dorastao Bolléovim očekivanjima. U više ga je navrata optuživao za nemarnost i pogreške te prijetio da će ga prijaviti Schmidtu u Beč. Osobito ga je napao zbog izvedbe tornja, istaknuvši kako je njegove projekte u realizaciji pretvorio u

SL. 7. HODOČASNIČKI SKLOP U MARIJI BISTRICI, DANAŠNJE STANJE. RESTAURACIJA JE IZVEDENA PREMA PROJEKTIMA IZ 1879., S TOM RAZLIKOM DA NI NA JEDNOM SAČUVANOM LISTU PROJEKTA NIJE NAZNAČENO DA ĆE NA TORANJ CRKVE BITI POSTAVLJEN GLAZIRANI CRIJEP.

FIG. 7. PILGRIM COMPLEX IN MARIJA BISTRICA, PRESENT STATE. RESTORATION CARRIED OUT ACCORDING TO THE 1879 DESIGNS; THE ONLY DIFFERING ELEMENT WHICH CANNOT BE FOUND IN ANY SURVIVING DESIGN DRAWING IS THE GLAZED TILE ROOF LAID ON THE CHURCH TOWER.

risti dvojni termin: srednjoeuropska, njemačka neorenesansa; prvi jer je politički korektniji i spominje se u izvori- ma, a drugi jer je češći, odnosno uobičajeniji u literaturi.

19 WOERMANN, 1927: 461-462

20 HAACK, 1907: 296-297

21 KRŠNJAVI, 1880: 114

22 NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., *Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica, Hiezu 5 Blatt Zeichnungen. Kurze Erläuterung der Pläne zum Umbau der Wallfahrtskirche St. Maria-Bistrica*, Herman Bollé i Enrico Nordio, Beč, 15.8.1878.

23 NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., H. Bollé NDS-u, Beč, 25.4.1879.

24 AŽMB, Josip Šafran, *Znamenite sgode župe marija-bistrice od godine 1875.-1922. crkve*, str. 126

25 PREMERL, 2003: 54

26 HAZU-A, Korespondencija Franje Rackoga, sign. XII A 332/25, Kršnjavi Rackom, 6.9.1878.

27 NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., H. Bollé NDS-u, Beč, 25.4.1879.

28 AŽMB, Josip Šafran, *Znamenite sgode župe marija-bistrice od godine 1875.-1922. crkve*, str. 104; *** 1879.a: 2-3

29 O ulozi Kršnjavoga u restauracijskim zahvatima u Bistrici i u: KRŠNJAVI, 1905: 240-241.

30 AŽMB, Josip Šafran, *Znamenite sgode župe marija-bistrice od godine 1875.-1922. crkve*, str. 104, 124

31 *** 1879.b: 3

32 MARUŠEVSKI, 1998: 24; X, 1881: 164-167

33 *** 1991: 232

karikaturu.³⁴ Usprkos nespozumima Grünzweig ce ostati nadzornik radova sve do njihova završetka.³⁵

Nedugo nakon što je glavina poslova na arhitektonskoj restauraciji bistrice crkve bila dovršena javile su se prve kritike odabira stila. Dok su raniji tekstovi, kako je bilo već napomenuto, nazivali stil u kojem je restauriran hodočasnički sklop srednjoeuropskom renesansom, arhitekt Matija Antolec u svojem poznatom članku iz 1882. godine u „Vijestima društva inženjera i arhitekata” prvi će ga put nazvati njemačkom renesansom. Tako će se ovaj stil i u kasnijoj literaturi redovito nazivati. Iako se njegove opaske o neprikladnosti odabira njemačke renesanse za Hrvatsko zagorje³⁶ posve nadovezuju na historičističke rasprave o nacionalnim arhitektonskim stilovima, vjerojatno je u ovoj kritici Bolléove restauracije važnu ulogu odigrala i

činjenica da su njegovi (Antolčevi) projekti za Bisticu bili odbačeni u korist Bolléovih.

No Antolčev je glas u to doba bio, koliko se zasad moglo ustanoviti, doista usamljen. I projekt i realizacija naišli su na široko odobravanje u tisku. Već krajem 1879. godine Lacko Mrazović, u tekstu s opisom i kritikom Prve umjetničke i umjetničko-obrtničke izložbe u Zagrebu, pet listova projekata za Mariju Bisticu, koje je izložio Bollé, ocjenjuje „genijalno zamišljenim”.³⁷ Za Kršnjavoga Bisticu je trebala poslužiti kao poticaj daljnjem preporodu umjetnosti u Hrvatskoj. „Ako Bisticu bez redukcijah ovako izradjena bude bit će pravi alem kamen među crkvama nadbiskupije.”³⁸ Držalo se da će se puk, kada vidi svoju svetinju „umjetno ukrašenu”, „vremenom priviknuti oko tražiti umjetnina i ljepota drugdje; pa kad se duh jednom potakne, bit će mu to zahtjevom u životu, njegovu djelu i tvorcu... I tu, upravo tako se radjaju časovi narodnoga napredka, narodne naobrazbe. Tim je Marija Bisticu ne samo hram za najuzvišeniju službu, nego i zavod narodni, imovina ciele domovine”.³⁹ Društvo umjetnosti htjelo je stoga izdati monografiju o crkvi, nesumnjivo kako bi se dalje širila popularnost Bolléa kao arhitekta.⁴⁰ Iako do njezine realizacije nikada neće doći, činjenica da je novi izgled crkve naišao na široko odobravanje i stručnjaka i puka, te okolnost, kao i u slučaju drugih Bolléovih gradnji, da crkva gotovo uopće nije stradala u potresu 1880. godine iako se nalazila na području koje je bilo jako pogodeno ovom katastrofom – sama je od sebe snažno djelovala i na institucije Katolicke crkve u Hrvatskoj i na pojedince u daljnjem angažiranju Bolléa na obnovama u većoj ili manjoj mjeri zapuštenih baroknih crkava.⁴¹

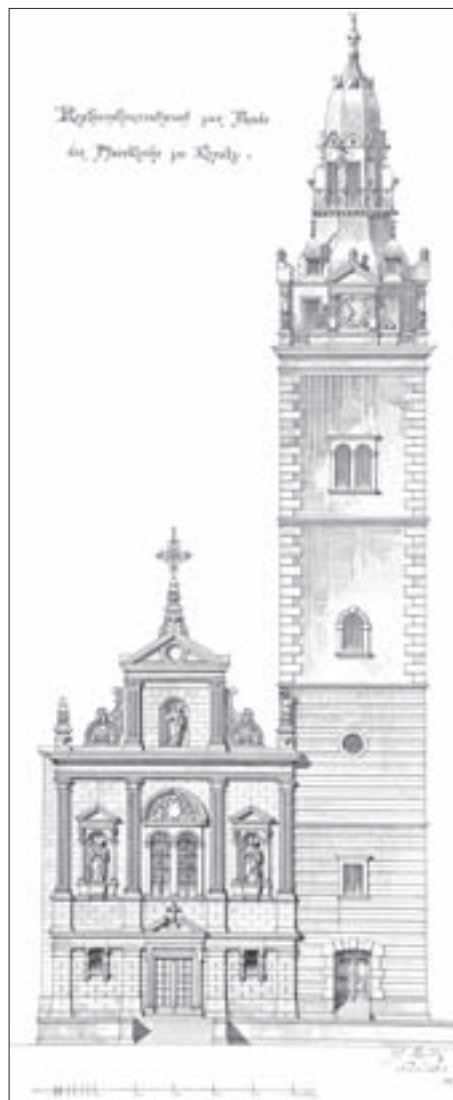
• **Obnova križevačke župne crkve svete Ane, 1878.-1890.** – Gotovo istodobno s radovima na Mariji Bistrici Bollé je započeo pregradnju još jedne sakralne građevine u Hrvatskoj – križevačke župne crkve svete Ane. Izrada projekata počela je još 1877. godine, čime bi rad na toj građevini bio prvi samostalni Bolléov rad u Hrvatskoj uopće.⁴² Projekti su bili završeni već 1878. godine, sudeci prema Bol-

SL. 8. H. BOLLÉ: GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE SVETE ANE U KRIZEVCIMA, ZATEČENO STANJE, 1878.

FIG. 8 H. BOLLÉ: MAIN FACADE OF ST ANN'S CHURCH, KRIZEVCI, BEFORE RESTORATION, 1878

SL. 9. H. BOLLÉ: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE SVETE ANE U KRIZEVCIMA, 1878.

FIG. 9 H. BOLLÉ: UNEXECUTED DESIGN FOR RESTORATION OF THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH OF ST ANN, KRIZEVCI, 1878

34 AŽMB, Herman Bollé Theodoru Grünzweigu, Zagreb, nadbiskupska palaca, 1880. (?)

35 AŽMB, Josip Šafran, *Znamenite sgode župe marijabinke od godine 1875.-1922. crkve*, str. 126

36 ANTOLEC, 1882: 15; MARUŠEVSKI, 1986: 131

37 L. M., 1879: 1-2

38 HAZU-A, Korespondencija Racki (Dopis Kršnjavoga od 6.9.1878.), XII A 332/25

39 Jedan od hodočasnika, 1882: 3

40 *** 1882.a: 4-5

41 Tako pisac članka u „Narodnim novinama” (možda i sam Kršnjavi) ističe: „Kakav je posao ta gradnja bistricka, dokazuje najbolje, što onaj silni potres od 9. studenoga 1880. nepočini baš nikakve štete, premda su već svi zidovi i svodovi bili napravljeni. Sve te gradjevine sačinjavaju

léovoj dataciji,⁴³ a nakon što su uklonjene sve novčane zapreke, u proljeće 1879. počeli su radovi (Sl. 8.).⁴⁴

Iako je projektiranje obnove crkve u Križevcima započelo ranije od Marije Bistrice, na ovoj građevini Bollé neće imati prilike izvesti onako sveobuhvatan zahvat kako je planirao, a i radovi su se dosta otegnuli, pa ni njezino značenje u povijesti hrvatskoga historicizma i Bolléova opusa nije tako veliko. Obnova je završena tek 1890.,⁴⁵ nesumnjivo stoga što je Nadbiskupija morala ulagati znatna sredstva u obnovu građevina stradalih u potresu 1880. pa su obnove iz 'estetskih' razloga gurnute u drugi plan. Naposljetku je preoblikovana samo unutrašnjost (crkva je dobila nove oltare, orgulje, propovjedaonicu i oslik), dok se u rješenju pročelja gotovo uopće nije diralo.⁴⁶

Iako nisu realizirani, Bolléovi projekti za obnovu glavnoga pročelja križevačke crkve izuzetno su zanimljivi u kontekstu njegova opusa. Izvedeni su u „modificiranomu staronjemačkomu obliku”⁴⁷ i stilski su prilično bliski Mariji Bistrici. Bollé ponovno gotovo ne dira osnovno ustrojstvo pročelja zvonika. Želi samo ukloniti staru baroknu kapu i zamijeniti je novom, pomalo bizarnoga neorenesansnog rješenja (Sl. 9.). Na pročelju primjenjuje rješenje također slično bistrickom, iako s nešto jednostavnijom dekoracijom. Zadržava pritom sve zatečene barokne elemente raščlambе, koje dijelom 'nadopunjuje', odnosno dodaje im pojedine arhitektonske motive kako bi pročelje bilo što bogatije: npr. 'fijale' na vrhovima pročelja, bogato dekorirane volute na stranama zabata, raskošno podnožje za križ na vrhu pročelja, a niše uokviruje bogatom raščlambom. Sve će te elemente kasnije, dakako s određenim varijacijama, ponoviti pri svojim drugim obnovama baroknih građevina.

Za razliku od Marije Bistrice, bilo kakav Nordijev udio u radovima na križevačkoj župnoj crkvi izvori ne spominju, a na sačuvanim se projektima nigdje ne pojavljuje potpis ovoga arhitekta, pa se ova obnova može ocijeniti kao prvi veći potpuno samostalan Bolléov autorski rad.

preliepu skupinu kojoj se u pojedinih predmetih premice na daleko i široko nenalazi.” [*** 1882.b: 6]

⁴² Racki je naime u listopadu 1877. javio biskupu Strossmayeru da je Bollé otišao u Križevce. Kako će projekti za restauraciju tamosnje crkve biti završeni sljedeće, 1878. godine, sigurno je išao u Križevce radi te restauracije. [Šišić, 1929: 127, Strossmayer Rackom, Đakovo, 20.10.1877.]

⁴³ Nije definirano u kojemu mjesecu.

⁴⁴ HDA-OFIK, fond br. 804., Kut. 4., cjelina III., br. 2, Franjo Racki I. Kršnjavom, 9.4.1879.

⁴⁵ *** 1890: 2

⁴⁶ MARUŠEVSKI, 1993: 64

⁴⁷ MARUŠEVSKI, 1993: 64. Autorica smatra Bolléovo rješenje u Križevcima lošijim od bistrickoga.

⁴⁸ Slično bi se moglo reći i za neogotičke restauracije.

• **Obnova župne crkve u Remetama, 1881.-1882.** – Obrazac ustanovljen u Mariji Bistrici i Križevcima Bollé će primijeniti u nadolazecim desetljećima gotovo uvijek pri obnovi baroknih sakralnih građevina. Dok se u slučaju Bistrice upotreba motiva srednjoeuropske, njemačke renesanse opravdavala pronadenim arhitektonskim elementima s početka 16. stoljeća, za većinu ostalih baroknih građevina koje je Bollé preoblikovao nije se moglo ustanoviti je li pribjegavano takvim objašnjenjima. Stilske odrednice ne treba, dakako, shvatiti prestrogo. Kao i u Bistrici, elementi talijanske renesanse, a poslije i baroka, kombinirat će se s oblicima podrijetlom iz srednjoeuropske arhitekture 16. stoljeća.

Sve Bolléove zahvate na baroknim građevinama redovito se u doba njihove izvedbe nazivalo restauracijama. Radilo se, dakako, zapravo o stilskom dekoriranju radi postizanja veće reprezentativnosti i prilagodavanja suvremenim estetskim nazorima.⁴⁸ Zatečenu arhitektonsku dekoraciju pročelja Bollé najčešće čuva pri intervencijama. Neprihvatljiva mu je međutim njezina jednostavnost pa dodaje vlastite, daleko obilnije arhitektonske motive u stilu njemačke renesanse, koja je s jedne strane smatrana očito dovoljno oblikovno bliskom baroku da se upravo nju koristi pri sličnim obnovama, a s druge strane bila je estetski prihvatljiva jer je pripadala u historizirane, priznate stilove visokoga historicizma.

Kao i u slučaju cjelokupnoga Bolléova opusa, i u realizacijama na polju sakralne arhitekture u stilu njemačke neorenesanse važnu je

SL. 10. I. STANDL: CRKVA I ŽUPNI DVOR U REMETAMA NAKON POTRESA 1880.

FIG. 10 I. STANDL: CHURCH AND RECTORY IN REMETE, AFTER THE 1880 EARTHQUAKE

SL. 11. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE U REMETAMA, 1881., DJELOMIČNO REALIZIRAN
FIG. 11 H. BOLLÉ: DESIGN FOR RESTORATION OF THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH IN REMETE, 1881, PARTIALLY EXECUTED

SL. 12. GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U REMETAMA, PREOBLIKOVANO 1881.-1882. U ODNOSU NA BOLLÉOV PROJEKT IZMIJENJENO JE DONEKLE RJEŠENJE ZABATA PRI IZVEDBI, A NIJE REALIZIRANA OBNOVA PRIZEMLJA ZVONIKA.
FIG. 12 MAIN FACADE, PARISH CHURCH IN REMETE, REDESIGNED IN 1881-82; DEVIATIONS FROM BOLLÉ'S DESIGN INCLUDE A SOMEWHAT ALTERED FACADE APPEARANCE AND THE GROUND FLOOR OF THE BELFRY WHICH WAS NOT RESTORED

SL. 13. DANAŠNJE STANJE GLAVNOG PROČELJA CRKVE SVETE MARIJE NA DOLCU U ZAGREBU, PREGRADENOG PREMA PROJEKTIMA H. BOLLÉA 1886.-1887.

FIG. 13 MAIN FACADE, ST MARY'S CHURCH IN DOLAC, ZAGREB, PRESENT STATE, RESTORATION CARRIED OUT ACCORDING TO BOLLÉ'S DESIGNS FROM 1886-87

SL. 14. GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U JASTREBARSKOM. DANAŠNJE STANJE POKAZUJE KAKO JE BOLLÉOV PROJEKT TOČNO IZVEDEN.

FIG. 14 MAIN FACADE, PARISH CHURCH, JASTREBARSKO. THE PRESENT STATE SHOWS THAT THE FACADE WAS BUILT PRECISELY ACCORDING TO BOLLÉ'S DESIGN.

SL. 15. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA PREGRADNJU GLAVNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE SVETOG NIKOLE U JASTREBARSKOM, 1886.

FIG. 15 H. BOLLÉ: DESIGN FOR REBUILDING OF THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH OF ST NICHOLAS, JASTREBARSKO, 1886

ulogu odigrala obnova Zagreba i okolice nakon potresa 1880. Tada mu se naime povjeravaju zahvati na brojnim baroknim građevinama koje najčešće obnavlja upravo u stilu njemačke neorenesanse.

Jedna od crkava koja je najviše stradala u potresu 1880., župna, prije pavlinska crkva u Remetama,⁴⁹ među prvima je predana u Bolléove ruke, ponajprije zahvaljujući tome što je bila pod patronatstvom nadbiskupa Josipa Mihalovića koji ga je izrazito cijenio i svojim mu preporukama osiguravao brojne poslove na području Zagrebačke nadbiskupije (Sl. 10.-12.). Oštećenja koja su se isprva činila izuzetno teškima pa se razmišljalo o rušenju gotovo cijele crkve, osim samoga svetišta, naposljetku su se pokazala lakšima te je odlučeno sačuvati cijelu građevinu. Radovi su najvećim dijelom izvedeni tijekom 1881. i 1882. iako će se pojedini dijelovi opreme nastaviti naručivati i u nadolazećim desetljećima.⁵⁰ Bollé pregrađuje samo svetište i brod remetske crkve u stilu u kojem je građevina prvotno sagrađena, gotički, dok glavno pročelje (osim zvonika) modificira u stilu njemačke neorenesanse. Razloge tome ne treba tražiti toliko u arhitektovoj obazrivosti prema zatečenoj strukturi, koliko u okolnostima nedostatka sredstava za veće restauracijske zahvate. Iako je Nadbiskupija izdvojila 17.000 forinta samo za radove,⁵¹ ta svota nije bila ni približno dovoljna za sveobuhvatnu gotizaciju. Bollé nesumnjivo upravo stoga odlučuje većim dijelom sačuvati staro barokno pročelje koje ponovno, u skladu s estetskim prohtjevima vremena, čini 'više' renesansnim. Novu arhitektonsku rasčlambu dodaje ponajprije u gornji dio glavnoga pročelja koji je u potresu bio veoma oštećen. Na vrh postavlja polu-

kružni zabat raščlanjen školjkom, a sličan motiv stavlja na uglove zabata, na mjestu voluta (koje je, sudeci prema prvotnim projekcima, mislio najprije zadržati).⁵² Zabata nadalje kruni nizom vitkih fijala-obeliska, na vrhu kojih postavlja malene metalne križeve, dok cijelo pročelje zaključuje velikim kamenim križem. Od plana za promjenu rasporeda niša sa skulpturama odustao je nesumnjivo zbog nedostatka sredstava. Paralelno s obnovom glavnoga pročelja crkve u neorenesansnom stilu Bollé obnavlja zvonik, postavljen uz pročelje, u neogotičkom stilu, nesumnjivo stoga što je na njemu pronašao ostatke srednjovjekovnih elemenata. Težnja za povijesnom utemeljenošću intervencija i ovdje je očito prevladala – gdje su god pronađeni ostaci gotičke strukture posegnulo se za tim stilom.⁵³

• **Obnova župne crkve svete Marije na Dolcu, 1886.-1887.** – Za razliku od remetske crkve i većine ostalih sakralnih građevina na zagrebačkom Kaptolu, crkva svete Marije na Dolcu stradala je u potresu 1880. vrlo malo pa je korištena kao zamjena za katedralu sve do sredine 80-ih godina (Sl. 13.).⁵⁴ Obnova crkve, izvedena u ljeto 1886., bila je potaknuta stoga jedino željom da se građevina prilagodi suvremenim estetskim zahtjevima.⁵⁵ Osim unutrašnjosti, kao i u prethodnim slučajevima, temeljito je pregrađeno glavno pročelje. Prozore, nise i glavni portal Bollé je uokvirio arhitektonskom raščlambom u stilu njemačke neorenesanse, a u zabat je dodao nišu sa skulpturom Bogorodice s Kristom u naručju.⁵⁶ Kao i na ranijim pavlinskim crkvama u Krizevcima i Remetama, i na Svetoj Mariji na Dolcu, Bollé zadržava dio zatečene barokne raščlambe (portal), kojoj dodaje vlastite arhitektonske motive. Niti zatječe niti dodaje pilastre i vijence, pa na glavnom pročelju dolačke crkve nedostaje integrirajući motiv, koji izvrsno funkcionira na gotovo istodobno izvedenom glavnom pročelju župne crkve u Jastrebarskom.

• **Obnova župne crkve svetoga Nikole u Jastrebarskom, 1886.-1887.** – Obnova župne crkve svetoga Nikole u Jastrebarskom ujedno je kronološki posljednja Bolléova 'neorenesansna' obnova vezana za oštećenja nastala zagrebačkim potresom (Sl. 14., 15.). Kao kod većine sličnih zahvata u 19. stoljeću, ključnu

49 *** 1880.a: 2; BARLÉ, 1914: 37-38

50 O obnovi remetske crkve u: *** 1882.c: 3; O intervencijama nakon 1882. više u: BARLÉ, 1914: 39-42; STANTIC, 1978: 98-99.

51 BARLÉ, 1914: 38

52 Na reproduciranom se projektu već uočava olovkom iscrtana nova raščlamba zabata.

53 Poblize o obnovi remetske crkve u: DAMJANOVIĆ, 2011. (u postupku objavljivanja).

54 *** 1886.a: 2. Odmah nakon potresa počela se koristiti u tu svrhu. [*** 1880.b: 3]. O crkvi više u: DAMJANOVIĆ, 2010: 131-148.

je ulogu u njezinu pokretanju odigrao agilni župnik – Stjepan Niemčić.⁵⁷ Do Bolléa nije došao izravno, nego uz pomoć najviših institucija Zagrebačke nadbiskupije: „Posredovanjem kardinala nadbiskupa Preuzv. gosp. Mihalovića preuzeo je sastav nacrtu, proračune i posredovanje kod predanja radnja graditelju kod stolne crkve Bolléu, koji se je pozivu župnikovom odmah odazvao, te sastavio još iste godine nacrtu i proračune uz nagradu, kako je imao kod stolne crkve 4% od ukupne svote.”⁵⁸ Pripreme za obnovu počele su već na jesen 1886., a sami radovi u proljeće 1887. godine. Staro je pročelje većim dijelom bilo uklonjeno, sve do portala. Pronađene su pritom stare ‘udubine’ koje su očito arhitektu poslužile kao opravdanje za postavljanje triju novih niša na uglove središnjeg dijela pročelja i u vrh zabata sa skulpturama svetoga Nikole, Florijana i Roka.⁵⁹ Osim bogato uokviranih niša, Bollé dodaje u prizemlju pročelja rustiku, ostatak zbučke u gornjim dijelovima pročelja fugira, glavni portal i prozor iznad njega uokviruje neorenesansnom arhitektonskom dekoracijom, središnji dio pročelja raščlanjuje parovima pilastara, a zabat kruni na vrhu kamenim križem. Kako je sredinom kolovoza 1887. godine lakši potres pogodio Jastrebarsko, moralo se pristupiti popravcima na većim dijelom već završenoj crkvi (osobito na osliku), tako da su radovi dovršeni tek u listopadu, kada je građevina blagoslovljena.⁶⁰

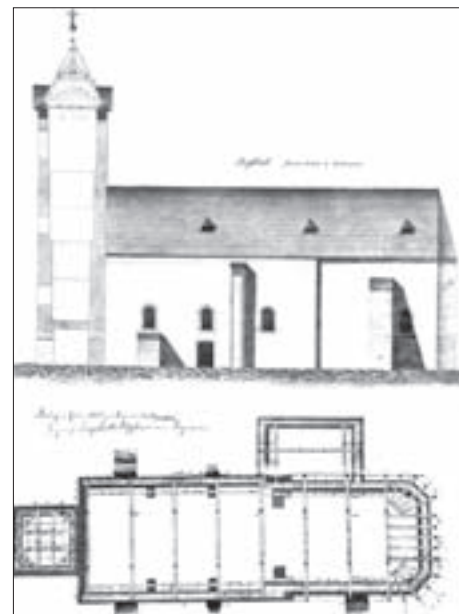
Bočno pročelje jaskanske župne crkve također dobiva novu arhitektonsku raščlambu, no daleko jednostavniju negoli glavno. Osim pročelja obnovljena je i unutrašnjost – kao i u Bistrici i Krizevcima ili na Dolcu, odnosno poslije u Bjelovaru; oslikani su zidovi većim dijelom dekorativnim zidnim oslikom, postavljeni su predmeti od kovanoga željeza, a s vremenom i ostala nova oprema (orgulje, propovjedaonica, glavni oltar).

Dugo se Bolléu pripisivala i obnova crkve svete Katarine na zagrebačkom Gornjem gradu nakon potresa 1880. godine. Novija istraživanja upućuju kako on vjerojatno nije autor novoga pročelja, već samo manjih zahvata na pročeljima građevine, izvedenih nakon požara 1895. godine, kada je crkva dobila i krov pokriven glaziranim crijepom te novi portal

na južnoj strani⁶¹ koji se stilski nadovezuje na prije spomenute intervencije na baroknim crkvama.

Osim spomenutih građevina Bollé će nakon potresa biti angažiran na popravcima i cijeloga niza drugih crkava u blizoj i daljnjoj okolini Zagreba. Dio je tih popravaka bio vrlo malih razmjera, a dio je, kao i u prethodnim slučajevima, dosta zadirao u zatečena arhitektonska rješenja. Pojedine je barokne građevine, naime, obnovio i u neoromaničkom stilu (npr. župne crkve u Resniku i Velikoj Gorici). Što mu je poslužilo kao povod za takvo odstupanje od uobičajenog odabira neorenesanse, izvori, nažalost, ne otkrivaju.

• **Obnove župnih crkava Majke Božje Snježne u Dubrancu (1882.-1884.) i svete Terezije Avilske u Bjelovaru (1887.-1888.)** – Većina baroknih crkvi koje je Bollé obnovio u počecima svoje karijere imala je slično ustrojstvo glavnog pročelja sa zvonikom postavljenim uz jednu stranu pročelja ili svetište, pa ce i primijenjeno oblikovno rješenje biti u većoj ili

SL 16. CRKVA U DUBRANECU PRIJE OBNOVE
FIG. 16 CHURCH IN DUBRANEC, BEFORE RESTORATION

SL 17. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE U DUBRANECU, 1883.-1884.

FIG. 17 H. BOLLÉ: RESTORATION DESIGN FOR THE FACADE, PARISH CHURCH IN DUBRANEC, 1883-84

SL 18. GLAVNO PROČELJE ŽUPNE CRKVE U DUBRANECU, DANAŠNJE STANJE. ODREĐENE PREINAKE U ODNOSU NA BOLLÉOV PROJEKT PRIMJECUJU SE SAMO U RJEŠENJU VRHA ZIDANOGA DIJELA ZVONIKA, GDJE NIKAD NIJE POSTAVLJEN PROJEKTIRANI SAT.

FIG. 18 MAIN FACADE OF THE PARISH CHURCH IN DUBRANEC, PRESENT STATE. CERTAIN DEVIATIONS FROM BOLLÉ'S DESIGN ARE DISCERNIBLE ONLY IN THE TOP OF THE Belfry WHICH NEVER RECEIVED THE ENVISAGED CLOCK.

55 *** 1886.b: 4

56 Djelo je Dragutina Moraka. [KRAŠEVAČ, 2007: 234-235]

57 Preuzeo je jastrebarsku župu u travnju 1886. [AŽ], Župna spomenica (*Liber memorabilium parochiae Jaskensis*)

58 AŽ], Župna spomenica (*Liber memorabilium parochiae Jaskensis*)

59 Klesarske je radove izveo Ignjat Franz, a kiparske Dragutin Morak.

60 AŽ], Župna spomenica (*Liber memorabilium parochiae Jaskensis*); O obnovi crkve u Jastrebarskom kratko i u: NEŽIĆ, 1939: 10, CVITANOVIC, 1985: 234; BRADIC, 2001: 242.

61 HORVAT LEVAJ, 2008: 237-250

SL. 19. H. BOLLÉ: NEREALIZIRANI PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE SVETE TEREZIJE U BJELOVARU, 1887.

FIG. 19 H. BOLLÉ: UNEXECUTED DESIGN FOR RESTORATION OF THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH OF ST THERESA, BJELOVAR, 1887

SL. 20. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA FRANJEVAČKE CRKVE SVETOG ANTUNA PADOVANSKOG U KOSTAJNICI, 1892.

FIG. 20 H. BOLLÉ: DESIGN FOR RESTORATION OF THE MAIN FACADE, FRANCISCAN CHURCH OF ST ANTHONY OF PADUA, KOSTAJNICA, 1892

manjoj mjeri slično. No pri obnovi baroknih župnih crkava u Dubrancu i Bjelovaru Bollé zatječe posve drukčiju prostornu situaciju, zvonike u osi pročelja, pa je bio primoran primijeniti i nešto drukčija, međusobno dosta srodna rješenja.

Dubranečka župna crkva Majke Božje Snježne, podignuta u prvim desetljećima 18. stoljeća,⁶² svojim se arhitektonskim izgledom nije bitno razlikovala od ostalih zidanih turo-poljskih crkava (Sl. 16.). Jednobrodna, jednotoranjska građevina poligonalnog svetišta, nerasčlanjenih pročelja, isticala se samo bogato oslikanim kasetiranim tabulatom iznad broda i svetišta. Još od sredine 19. stoljeća nastojalo se započeti s njezinom temeljitom obnovom, ali tek će župnik Franjo Peterca (nakon 1879.) uspjeti ostvariti ove težnje. Nakon što je odbijen prvi projekt za obnovu koji je izradio kotarski inženjer u Sisku, sastavljanje novih projekata povjereno je Bolléu. Čini se kako je u tome ponovno ključnu ulogu odigrao Iso Kršnjavi. On je ustao protiv uklanjanja staroga tabulata iz crkve, koji su kotarske vlasti smatrale posve nevažnom umjetninom.⁶³ Novi, Bolléovi projekti zavr-

šeni su tijekom 1882., a obnova je izvedena najvećim dijelom 1883. i 1884. godine (Sl. 17.).⁶⁴ Iako su radovi, u usporedbi s Marijom Bisticom, stajali vrlo malo – oko 9.000 forinta, Bollé je i s ovim sredstvima uspio potpuno preurediti građevinu – pročelja su dobila novu bogatu raščlambu, u brodu i svetištu postavljen je novi oslikani strop (što se naposljetku dogodilo sa starim tabulatom koji je Kršnjavi htio sačuvati, nije poznato), zidovi su oslikani, a na prozore su postavljeni vitraji. Za crkvu je nabavljena i nova oprema: tri nova oltara, propovjedaonica i Hefererove orgulje.⁶⁵

Novu arhitektonsku dekoraciju Bollé u Dubrancu, a poslije i u Bjelovaru, koncentrirao je toranj kao središnji dio pročelja. Obogaćuje ga rustikom na uglovima, fugira zbuku, a prozorske okvire, portale i niše uokviruje bogatijom arhitektonskom ornamentikom deriviranom iz renesansne tradicije. Rješenje tornja dubranečke crkve izdvaja se po velikoj niši u središnjoj etaži s prikazom raspca koje je izradio kipar Dragutin Morak (Sl. 18.).⁶⁶

Na nekoliko godina kasnije (1887.) projektiranoj obnovi crkve u Bjelovaru, u usporedbi sa situacijom u Dubrancu, veći dio pročelja trebao je biti bogatije ukrašen, budući da se ipak radilo o gradskoj crkvi (Sl. 19.). I ovdje susrećemo karakterističan Bolléov neorenesansni rječnik: pilastre, volute, trokutaste zabate. Zanimljivo je međutim da se u Bjelovaru ne planira uklanjanje stare barokne kule tornja, koja je u Dubrancu zamijenjena sa do danas sačuvanim piramidalnim krovom. Bjelovarska će crkva naposljetku biti obnovljena samo iznutra. Dobit će 1887.-1888. nove oltare, oslik, pod i vitraje na svim prozorima.⁶⁷ Do pregradnje pročelja neće doći, djelomično zbog nedostatka sredstava, a djelomično i zbog protivljenja kotarskih inženjera koji su taj posao htjeli osigurati za sebe. Povjeravanje posla na bjelovarskoj crkvi Bolléu može se ponajprije zahvaliti tadašnjem bjelovarskom velikom županu Budi pl. Budisavljeviću⁶⁸ i kapelanu župe Vjekoslavu Homotariću, koji je, kako je sam isticao,

⁶² BARLÉ, 1911: 24

⁶³ KRŠNJAVI, 1882: 221-222

⁶⁴ BARLÉ, 1911: 29-31

⁶⁵ BARLÉ, 1911: 29-31. O obnovi i u: *** 1883: 2.; NIKOLAJEVIĆ, 1980: 36-40; KRAŠEVAC, 2008: 487

⁶⁶ BARLÉ, 1911: 31

⁶⁷ O obnovi u: *** 1888: 69; KOZUL, 1999: 524-525; KRAŠEVAC, 2008: 486-487

⁶⁸ AŽB, Župna spomenica, str. 56

⁶⁹ „... a ja hvalim Bogu, što sam u zagrebačku sveučilištu slusao godinu dana najmarljivije povijest crkvene umjetnosti, jer sam tijekom stekao bar nešto potrebna znanja za tu stvar, a osobito pobudu i revnost da se ukusno, a trajno ureši dom Božji, Samomu Višnjemu Ocu na čast i slavu, a vjernicima bjelovarske župe na (?), korist i ponos”. [AŽB, Župna spomenica, str. 65]

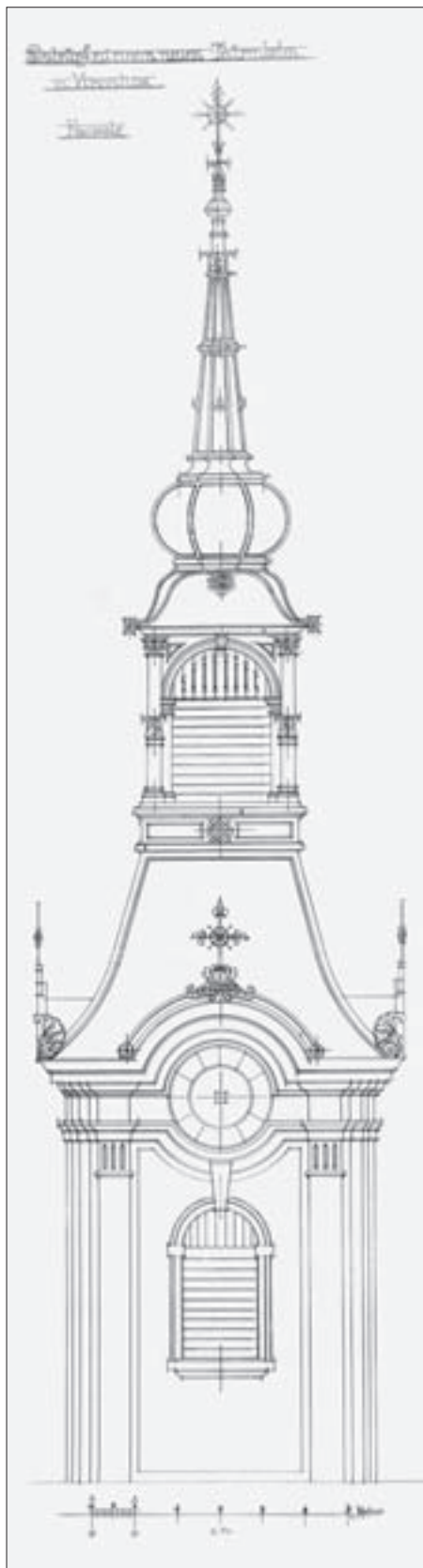
pod utjecajem predavanja sakralne umjetnosti na Zagrebackom sveučilištu stekao potrebna znanja za 'ukusno' uređivanje svoje crkve.⁶⁹ Budući da je predavanja iz crkvene umjetnosti držao Krsnjavi, utjecaj prvoga hrvatskog povjesničara umjetnosti osjeća se i u ovome djelu Bolléova opusa.

Kada su početkom 20. stoljeća kritike Bolléovih obnova postale sve češće, i njegove intervencije na župnoj crkvi u Bjelovaru naići će na osudu. Tjednik bjelovarsko-križevački tako će 1901. godine kritizirati Bolléa što je pri obnovi crkve nađeni rimski natpis, usprkos zahtjevima da se pohrani u muzeju, upotrijebio kao građevni materijal i ugradio u zid obnovljene građevine.⁷⁰

• **Obnove franjevačkih crkava u Kostajnici (1892.-1894.) i Virovitici (1899.)** – Među posljednje Bolléove realizirane projekte obnova baroknih sakralnih građevina ubrajaju se obnove dviju franjevačkih crkvi – u Kostajnici i Virovitici.

Bolléov rad na obnovi kostajničke crkve ostao je prilično nepoznat, budući da ga je najvažniji povjesničar franjevačkog reda u Hrvatskoj Paskal Cvekan zaobišao u svojoj knjizi o povijesti tamošnjega samostana.⁷¹ Arhivski izvori i sačuvani projekt (Sl. 20.) pokazuju kako su radovi na obnovi počeli 1892.⁷² te da su najvećim dijelom izvedeni tijekom 1894. godine.⁷³ Budući da je Bollé za nadzor gradnje i popravaka dobio samo 250 forinta,⁷⁴ očito je kako se nije pristupilo cjelovitoj obnovi glavnog pročelja, predviđenoj spomenutim projektom, već samo manjim intervencijama. To potvrđuju i ukupni troškovi obnove od 4907 forinta,⁷⁵ stanje crkve prije obnove 70-ih godina 20. st. te tzv. Bolléova autobiografija u kojoj se izričito spominje samo obnova zvonika, a ne i cijeloga pročelja kostajničke crkve.⁷⁶

Potpisani Bolléov projekt, datiran u 1892. godinu, nije definiran kao projekt za Kostajnicu, ali, raspored i oblik prozorskih otvora te dijela niša na pročelju zvonika i crkve (ovalni prozor u zabatu, velik lučni prozor u središtu

Sl. 21. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA KAPU TORNJA FRANJEVAČKE CRKVE U VIROVITICI, 1899.

FIG. 21 H. BOLLÉ: DESIGN FOR THE TOWER TOP, FRANCISCAN CHURCH, VIROVITICA, 1899

70 *** 1901: 3

71 CVEKAN, 1982. Spominje ga među popisom djela u natuknici o Bolléu u enciklopediji Željka Corak [CORAK, 1995: 106].

72 Dosje sa spisima o restauraciji toga samostana nalazili su se među spisima iz 1892. Odjela za bogostovlje i nastavu Zemaljske vlade. Nažalost, nisu se sačuvali. Radilo se o dosjeu IV-1892/223, HDA-BiNZV, Fond br. 80., Knjiga br. 91., Kazalo H-L za 1894., natuknica Kostajnica.

73 HDA-BiNZV, Fond br. 80., Knjiga br. 9., Urudžbeni zapisnik, 1894., br. 7251, 7.6.1894.

74 HDA-BiNZV, Fond br. 80., Knjiga br. 9., Urudžbeni zapisnik, 1894., br. 7251, 7.6.1894.

75 *** 1894: 281

76 AFSZ, dosje Herman Bollé, autobiografija iz 1915. godine

Sl. 22. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA ŽUPNE CRKVE U MORAVČU, 1894.

FIG. 22 H. BOLLÉ: DESIGN FOR RESTORATION OF THE MAIN FACADE, PARISH CHURCH IN MORAVCE, 1894

pročelja) svjedoče da se radi upravo o njemu. Obnovom je bilo predviđeno rješenje vrlo slično onima u Jastrebarskom ili na Sv. Mariji na Dolcu, s imitacijom rustike u prizemlju, uokvirivanjem niša i prozorskih otvora bogatom arhitektonskom raščlambom, koja je i na kostajničkom primjeru trebala biti neorenesansna, no s nešto manjom 'njemačkom' primjesom. Do cjelovite obnove pročelja nije došlo nesumnjivo zbog nedostatka sredstava. Izvedena je samo spomenuta obnova zvonika, koji je dobio novu arhitektonsku raščlambu u piramidalnu kapu sličnu onoj na župnoj crkvi u Dubrancu. Vjerojatno je i ograda stubišta ispred glavnog portala crkve izvedena u to vrijeme po Bolléovim projektima.

Prilikom obnove crkve 1972. godine Bolléovi su motivi u cijelosti skinuti sa zvonika. Tada je uklonjena i ograda stubišta stradala pri udaru autobusa u pročelje, koji je i potaknuo obnovu.⁷⁷ Iako je iz stajališta toga doba prema historicizmu jasan razlog takva postupka, šteta je sto barem neki arhitektonski elementi koje je kostajničkoj crkvi dodao Bollé nisu bili sačuvani. Dva desetljeća kasnije zvonik kostajničke crkve bit će gotovo u potpunosti uništen u Domovinskom ratu. Djelomično se sačuvalo samo prizemlje i prvi kat. Pri obnovi je rekonstruiran s arhitektonskom raščlambom kakvu je dobio nakon 1972. godine.⁷⁸

I pri obnovi virovitičke župne i franjevačke crkve Bollé je dijelom intervenirao samo u oblikovno rješenje zvonika, točnije rečeno – njegove kupole. Stara, stilskim rješenjem barokna kupola (postavljena zapravo tek 1848.)⁷⁹ stradala je naime u velikoj oluji u srpnju 1887. godine, nakon čega je više od desetljeća crkveni toranj bio prekriven provizornim drvenim krovicem.⁸⁰

Sredinom 90-ih godina 19. st. Zemaljska je vlada povjerila obnovu crkve Bolléu.⁸¹ No tek kada je gvardijan postao Krizostom Kranjc započelo se, 1899. godine, s radovima.⁸²

Budući da je Bollé dobio zadatak projektirati samo kapu zvonika (pročelja nisu modificirana), dopustio si je nešto više slobode. Umjesto jednostavnih piramidalnih kapa otvorenih krovnim prozorima, kakve najčešće postavlja na tornjeve baroknih crkava koje obnavlja, podiže prilično raskošnu neorenesansnu kupolu raščlanjenu bogatom arhitektonskom dekoracijom. Iznad donjega dijela kape, oblika krnje piramide, obrubljenog omiljenim Bolléovim arhitektonskim motivom, ugaonim akroterijima, postavljen je središnji, pravokutni 'kat' kape, raščlanjen pilastrima, koji se otvara nekom vrstom neorenesansnih lukova (Sl. 21.). Gornji dio kape oblikovno je blizu baroknoj tradiciji s istaknutom kupolicom iznad koje se nalazi stožasti vrh okrunjen kapitelom.

NEREALIZIRANI BOLLÉOVI PROJEKTI OBNOVA BAROKNIH CRKVI S KRAJA 19. I POČETKA 20. STOLJEĆA

BOLLÉ'S UNEXECUTED DESIGNS FOR THE RESTORATION OF BAROQUE CHURCHES FROM THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Utjecaj baroka na Bolléovu arhitekturu, jasno uočljiv na realiziranom projektu za kupolu zvonika virovitičke crkve, daleko je primjetniji na nešto ranijem nerealiziranom projektu obnove župne crkve u Moravcu. Sudeći prema Bolléovoj dataciji na projektu, izrađen je 1894. godine i jasno je svjedočanstvo sve izraženije sklonosti i ovoga arhitekta i kasnoga historicizma prema baroku.

Dok je na svojim radovima s kraja 70-ih i početka 80-ih godina 19. stoljeća uklanjao barokne lukovice tornjeva mijenjajući ih 'renesansnima' gdje su mu god to materijalne mogućnosti dopuštale, u Moravcu zadržava barokne oblike središnje kape i planira podizanje još dva tornja, sa strane središnjega, koji bi bili prekriveni raskošnim renesansno-baroknim kapama. Dodaci na samom pročelju (niše sa skulpturama, portal, rustika) na tragu su dosadašnjih Bolléovih 'neorenesansnih' rješenja (Sl. 22.).

Projekt za Moravce nije realiziran, kao ni brojni drugi projekti za obnove, odnosno pregradnje baroknih crkava. Spisi Zemaljske vlade svjedoče kako je niz građevina za dlaku izbjegao sudbinu dubranečke ili jaskanske crkve. Tako je 1894. godine Bolléu povjerena izrada projekata obnove crkve Marije Snježne i župnoga dvora u Kutini.⁸³ Nije poznato zašto do obnove naposljetku nije došlo (možda zbog odlaska Kršnjavoga s mjesta predstojnika Odjela za bogostovlje i nastavu), a ni u Bolléovoj ostavštini nije pronađen ni jedan crtež ili projekt koji bi se sa sigurnošću mogao vezati za Kutinu. Nemoguće je stoga reći je li za ovu crkvu predvidio također rješenje u stilu njemačke renesanse ili možda romanike. Slična je situacija s obnovom župne crkve u Novoj Gradiški. Iz nepoznatih su mu razloga 1895. oduzeti spisi vezani za ovaj projekt,⁸⁴ a sudeći prema sačuvanim projektima u Nadbiskupijskom arhivu, posao je predan u ruke Vinku Rauscheru.⁸⁵

77 MAROEVIĆ, 1973: 10

78 CVITANOVIĆ, 2000: 327

79 Stari izgled kupole tornja virovitičke crkve reproducirano je u: POTREBICA, 1986: 199 i na naslovnici monografije *725 godina Franjevača u Virovitici*, HAZU, Zagreb-Osijek.

80 CVEKAN, 1977: 83

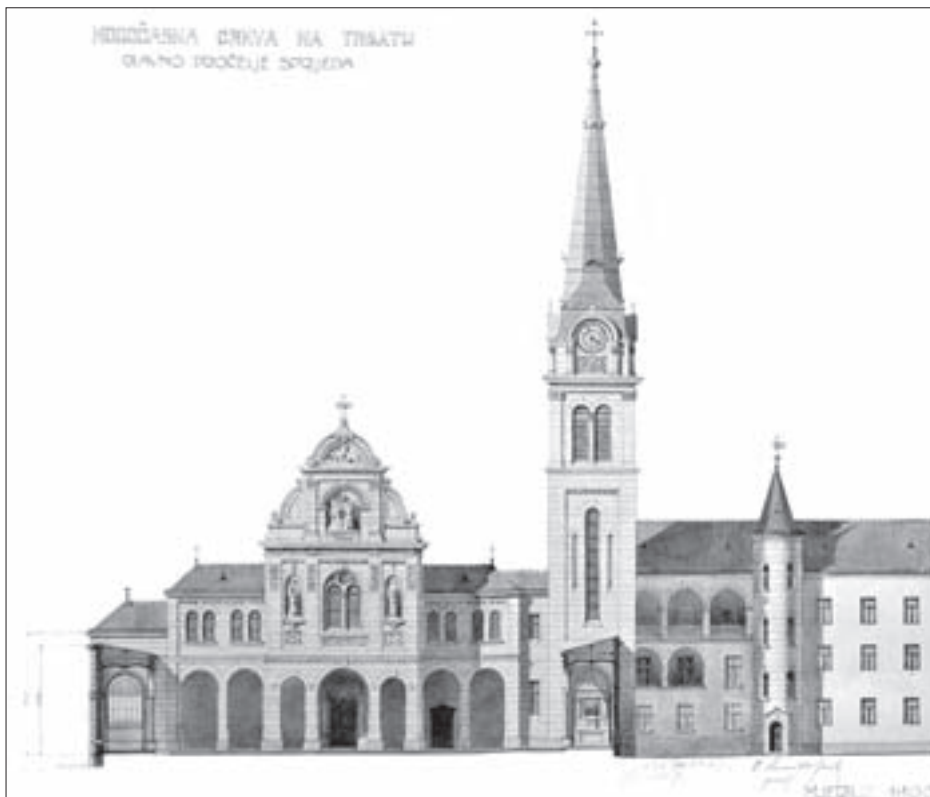
81 HDA-BiNZV, Fond br. 80., Knjiga br. 11., Uruzbeni zapisnik, 1895., zapis br. 5836

82 CVEKAN, 1977: 83-84; JENGIĆ, 2005: 169

Među posljednjim njegovim sačuvanim ne-realiziranim projektima valja spomenuti pokušaj obnove župne crkve Blažene Djevice Marije u Vrbovcu. Župnik Stjepan Valdec surađivao je s Kršnjavim i Bolléom još od 80-ih godina 19. stoljeca.⁸⁶ Na cjelovitu obnovu pročelja crkve i proširenje građevine nije se mislilo, čini se, sve do početka 20. stoljeca. I vrbovečki primjer pokazuje sve jaču infiltraciju baroknih elemenata u neorenesansne projekte. Projektom bi crkva bila znatno proširena i dobila bi vrlo bogatu raščlambu pročelja.

• **Neostvarena obnova franjevačke crkve i samostana na Trsatu, 1913.-1915.** – Arhitektonsko rješenje glavnog pročelja trsatske crkve, većim dijelom nastalo pri dogradnji 20-ih godina 19. stoljeca, svojom stilskom mješavinom i priličnom jednostavnošću nije odgovaralo estetskim nazorima 19. stoljeca. Trsatski franjevci utemeljuju stoga 1899. godine „Dobrotvorno društvo za pregradnju, povećanje i poljepšanje franjevačke crkve Bl. Djevice Marije na Trsatu”⁸⁷ kojemu je na čelu bio tadašnji gvardijan samostana Romuald Jereb. Tijekom idućega desetljeća Društvo će naručiti nekoliko projekata za pregradnju crkve, koji naposljetku neće biti realizirani. Dva projekta arhitekta Hansa Paschera iz Graza iz 1902. i 1907. godine odbacila je i vlada i Društvo (Sl. 24.). Protiv nešto kasnijega projekta arhitekta benediktinca Anselma Wernera iz Seckaua u Štajerskoj, iz 1908., koji se osobito svidio gvardijanu Jerebu, ustalo je pak Društvo umjetnosti na čelu s Kršnjavim s tvrdnjama da se na njemu ne pazi na grobnice Frankopana. Nakratko u cijelo se priču ubacio i Jože Plečnik koji 1910. godine izrađuje svoj projekt obnove, no i on je odbijen. Jereb je naposljetku, prema savjetima Kršnjavoga, 1912. angažirao Bolléa. Početak Prvoga svjetskog rata i oštro protivljenje *Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika*, s Gjurom Szabom na čelu, dovelo je ipak do odbacivanja i ovoga prijedloga 1915. godine.⁸⁸

Obnova trsatske crkve predstavlja nesumnjivo najveću neuspjelu realizaciju Bolléova opusa uopće (Sl. 23., 24.). Zagrebački Nadbiskupijski arhiv čuva više od stotinu crteža i listova projekata za Trsat,⁸⁹ iz kojih je očito da je u projekt uložena silna energija i vrije-

me. Da je realiziran, Trsat bi u stilskom pogledu bio neka vrsta veće verzije Marije Bistrice.

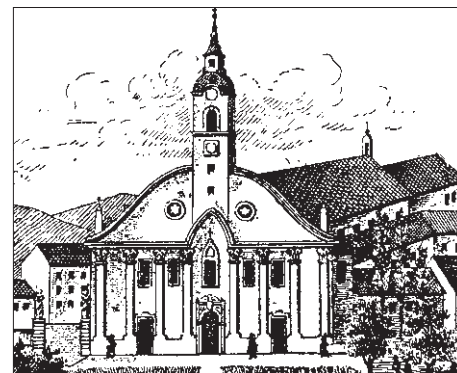
Najveće modifikacije Bollé je projektirao za glavno pročelje. Kako postoji nekoliko različitih verzija, pretpostavlja se da je morao pristupiti pojednostavljenju prvotnih projekata jer su bili previše skupi za izvedbu. Najreprezentativnija verzija predviđela je dogradnju posve novog pročelja, s dugim trijemom u prizemlju i gornjim dijelovima raščlanjenim neorenesansnom arhitektonskom dekoracijom. Umjesto uobičajene rozete Bollé postavlja u središte pročelja visoku biforu koju okružuje uobičajenim nišama sa skulpturama. Osnova raščlambe i ovdje bi bili pilastri, koje ornamentizira. Glavno pročelje kruni polukružnim zabatom, obrubljuje volutama (ili četvrtinama krugova, ovisno o varijanti projekta) i raščlanjuje velikom nišom sa skulpturom Bogorodice. Desno od glavnog pročelja bio bi podignut novi zvonik. Crkva bi bila cijelom dužinom znatno povišena i s bočne bi se strane doimala kao bazilika (Sl. 25.). Iznad svetišnog dijela trebao je biti podignut malen toranj sličan onome koji je podignut u Mariji Bistrici. Sudeci prema presjecima crkve, Bollé nije namjeravao izbaciti, barem ne u cijelosti, staru opremu iz crkve. No, zatečena je arhitektonska raščlamba trebala biti posve prekrivena novom, Bolléovom. Bollé je projektirao i izgradnju novoga klaustura s raskošnom kapelom pokrivenom

SL. 23. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OBNOVU GLAVNOG PROČELJA FRANJEVAČKE CRKVE NA TRSATU, 1913.

FIG. 23 H. BOLLÉ: DESIGN FOR RESTORATION OF THE MAIN FACADE, FRANCISCAN CHURCH IN TRSAT, 1913

SL. 24. GLAVNO PROČELJE CRKVE U TRSATU KRAJEM 19. STOLJEĆA

FIG. 24 MAIN FACADE, CHURCH IN TRSAT, END OF THE 19TH CENTURY

⁸³ HDA-BINZV, Fond br. 80., Knjiga br. 10., Urudžbeni zapisnik, 1894., zapis br. 11554, 11.8.1894.

⁸⁴ HDA-BINZV, Fond br. 80., Knjiga br. 12., Urudžbeni zapisnik, 1895., zapis br. 12740

⁸⁵ NAZ-ZGN, sign. II-42.

⁸⁶ KRŠNJAVI, 1905: 257

⁸⁷ HOŠKO, 2004: 249

⁸⁸ VICELJA, 1990: 115-120; MARUSEVSKI, 2000.b: 270-271; HOŠKO, 2004: 250-252

⁸⁹ NAZ-ZGN, sign. II-63.

SL. 25. H. BOLLÉ: PROJEKT ZA OBNOVU BOČNOG PROČELJA I IZGRADNJU KLAUSTRA FRANJEVAČKE CRKVE NA TRSATU, 1913.

FIG. 25 H. BOLLÉ: DESIGN FOR RESTORATION OF A LATERAL FACADE AND THE CONSTRUCTION OF A CLOISTER, FRANCISCAN CHURCH IN TRSAT, 1913

kupolom, na tragu rješenja koje je primijenio na Mirogoju.

Dvoržakovski nazori o zaštiti spomenika, koje je radikalno zastupao Szabo, nisu više podnosili ovakav pristup restauraciji spomenika pa je Bolléov koncept odbačen. Ono što je bilo prihvatljivo krajem 1870-ih i početkom 1880-ih u Hrvatskoj, u drugom je desetljeću 20. stoljeća naišlo na izuzetno snažan otpor, a kako autoritet Kršnjavoga više nije bio ni približno tako jak kao prije, Bollé je doživio vjerojatno najveći poraz u svojoj projektantskoj karijeri.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Oblikovna rješenja koje je Bollé primjenjivao pri obnovama baroknih crkava uglavnom su vrlo srodna i dobrim su dijelom varijacije rješenja prvi put primijenjenih pri restauraciji hodočasničkoga sklopa u Mariji Bistrici. Usprkos tome, ona su zanimljiv primjer potrage za prilagodavanjem zatečenih rješenja baroknih crkava suvremenim estetskim nazorima.

Horror vacui 19. stoljeća, „poriv za dodavanjem”,⁹⁰ nije mogao podnijeti jednostavnost hrvatskog baroka, pa su i pročelja i unutrašnjosti crkvi u bogatijim župama obnovljeni, odnosno preoblikovani u stilu koji je smatran prikladnim u sustavu vrijednosti historizma – njemačkoj neorenesansi. Time je ovaj stil postao, nakon neogotike, najčešće korišten stilski izraz pri obnovama katoličkih sakralnih građevina. Bollé (s Nordijem u Mariji Bistrici, drugdje samostalno) unosi ovim zahvatima u hrvatsku arhitekturu visokoga historizma stil koji se i u središtima srednje Europe (Beču i Münchenu) tek pojavio.

Odabir upravo njemačke, odnosno srednjoeuropske varijante neorenesanse opravdavao se činjenicom da je barem dio obnovljenih crkvi građen u doba kad je arhitekturom u Hrvatskoj dominirala kasna renesansa kao stil. Historicistička težnja za povratkom na ‘prvobitni’ stil time je ostvarena i na ovim primjerima. Opseg mijenjanja zatečene građevinske strukture ovisio je, ipak, ponajprije o dostupnim sredstvima župe, mjesta, Zemaljske vlade ili pojedinca koji je obnovu inicirao.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. ANTOLEC, M. (1882.), *Ekskurzija kluba inžinira i arhitekta u Zagrebu 4. lipnja 1882. u Mariju Bistricu*, „Viesti kluba inžinira i arhitekta”, 3 (1): 14-16, Zagreb
2. BARLÉ, J. (1911.), *Povijest turopoljskih župa*, Tisak Antuna Scholza, Zagreb
3. BARLÉ, J. (1914.), *Remete. Povijesni podaci o samostanu, crkvi i župi*, Tisak i naklada Marka Mileusnica, Zagreb
4. BRADIĆ, N. (2001.), *Sakralna graditeljska baština Jastrebarskog i okolice*, u: *Jastrebarsko 1249.-1999. 750 godina grada*, 225-277, Poglavarstvo grada Jastrebarsko, Jastrebarsko
5. COMANDUCCI, A. M. (1973.), *Nordio, Enrico*, „Dizionario illustrato dei pittori, disegnatori e incisori Italiani”, 4: 436, Milano
6. CVEKAN, P. (1977.), *Virovitica i franjevci*, Hrvatsko književno društvo „sv. Ćirila i Metoda”, Zagreb, Virovitica
7. CVEKAN, P. (1982.), *Kostajnica i franjevci*, Kostajnica
8. CVITANOVIC, D. (1985.), *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb
9. CVITANOVIC, D. (1998.), *Župa Marija Bistrica i njene kapele*, „Iz riznice Marije Bistrice”, 10-17, Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej seljačkih buna, Gornja Stubica
10. CVITANOVIC, D. (2000.), *Franjevački samostani stradali u Domovinskom ratu*, u: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda. O proslavi stote obljetnice utemeljenja*, 327-330, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb
11. ČORAK, Ž. (1995.), *Bollé, Herman*, „Enciklopedija hrvatske umjetnosti”, 1: 105-107, Zagreb
12. DAMJANOVIC, D. (2006.), *Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu Wiener Bauhütte*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 30: 229-240, Zagreb
13. DAMJANOVIC, D. (2010.), *Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 34: 131-148, Zagreb
14. DAMJANOVIC, D. (2011.), *Herman Bollé i restauracija župne (ranije pavlinske) crkve u Remetama nakon potresa 1880. godine*, „Croatica Christiana Periodica”, 68: u postupku objavljivanja, Zagreb
15. DE GUBERNATIS, A.; MATINI, U. (1889.-1892.), *Nordio (Enrico)*, „Dizionario degli artisti Italiani viventi”, 84, Firenca
16. DEANOVIC, A.; ČORAK, Ž. (1988.), *Zagrebačka katedrala*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb
17. HAACK, F. (1907.), *Die Kunst des XIX. Jahrhunderts*, Paul Neff Verlag (Max Schreiber), Esslingen a. N.
18. HORVAT LEVAJ, K. (2008.), *Herman Bollé i crkva sv. Katarine u Zagrebu*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 32: 237-250, Zagreb
19. HORVAT, A. (1978.), *Sjećanja i razmatranja na temu Bollé – Szabo*, „Život umjetnosti”, 26-27: 78-90, Zagreb
20. HOŠKO, E. (2004.), *Trsatski franjevci. Pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*, Adamić, Franjevački samostan Trsat, Rijeka
21. Jedan od hodočasnika (1882.), *Nova Marija Bistrica*, „Pozor”, 110: 3, Zagreb
22. JENGIĆ, I. (2006.), *Arhitektonska cjelina franjevačkog samostana i crkve sv. Roka u Virovitici*, u: *725 godina Franjevaca u Virovitici*, 161-172, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Zagreb-Osijek
23. KORENIC, S. (1891.), *600-godišnjica na Trsatu*, „Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskog”, 84: 69-77, Zagreb
24. KOŽUL, S. (1999.), *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*, Prometej, Zagreb
25. KRAŠEVAC, I. (2007.), *Dragutin Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 31: 221-240, Zagreb
26. KRAŠEVAC, I. (2008.), *Neorenesansna komponenta u djelu Hermana Bolléa*, „Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske, Zbornik Danâ Cvita Fiskovica II”, 481-490, Zagreb
27. KRŠNJAVI, I. (1880.), *Die erste Kunst- und Kunstgewerbe-Ausstellung in Agram*, „Beiblatt Wiener Abendblatt”, 29: 113-114, Bec
28. KRŠNJAVI, I. (1882.), *Vrlo zanimiva starina u Dubrancu*, „Vienac”, 14: 220-222, Zagreb
29. KRŠNJAVI, I. (1905.), *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba*, „Hrvatsko kolo”, 1: 215-307, Zagreb
30. L. M. [vjerojatno Lacko Mrazović] (1879.), *Umjetnička i umjetno-obrtna izložba u Zagrebu*, I., „Obzor”, 292: 1-2, Zagreb
31. LUNAČEK, V. (1906.), *Prilozi za povijest hrvatske umjetnosti*, „Savremenik. Ljetopis Društva hrvatskih književnika”, 1: 401-419, Zagreb
32. MAROVIĆ, I. (1973.), *Obnovljeno pročelje franjevačke crkve u Kostajnici*, „Čovjek i prostor”, 20 (240): 10-11, 18, Zagreb
33. MARUŠEVSKI, O. (1978.), *Kršnjavi i Bollé, nacrt za jedno naše razdoblje*, „Život umjetnosti”, 26-27: 67-75, Zagreb
34. MARUŠEVSKI, O. (1986.), *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 37, Zagreb
35. MARUŠEVSKI, O. (1993.), *Križevci u 19. stoljeću*, „Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica”, 51-72, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
36. MARUŠEVSKI, O. (1994.), *Historizam u crkvenom graditeljstvu*, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994*, 499-526, Muzej Mimara, Zagreb
37. MARUŠEVSKI, O. (1998.), *Obnova hodočasnike crkve Majke Božje Snježne u Mariji Bistrici*

- 1874.-1882., u: *Iz riznice Marije Bistrice*, 18-24, Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej seljačkih buna, Gornja Stubica
38. MARUŠEVSKI, O. (2000.a), *Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, I: 53-61, Zagreb
39. MARUŠEVSKI, O. (2000.b), *Franjevačke crkve u obzoru devetnaestoga stoljeća*, u: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja*, 261-272, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb
40. MENNEKES, R. (2005.), *Die Renaissance der deutschen Renaissance*, Michael Imhof Verlag, Petersberg
41. NEŽIĆ, D. (1939.), *Povijest župa i crkvi jastrebarskog dekanata*, Zagreb
42. NIKOLAJEVIĆ, Lj. (1980.), *Herman Bollé u Tropolju*, „Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske”, 29 (4): 36-43, Zagreb
43. POTREBICA, F. (1986.), *Virovitica u doba revolucije 1848/1849.*, u: *Virovitica 1234.-1984.*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Virovitica u prošlosti i sadašnjosti”, održanog u Virovitici od 2. do 3. listopada 1984. godine u povodu obilježavanja 750-godišnjice spomena i 40-godišnjice oslobođenja Virovitice, 195-210., JAZU, Skupština općine Virovitica, Odbor za obilježavanje 750. obljetnice grada i 40. obljetnice oslobođenja, Virovitica
44. PREMIERL, T. (2003.), *Bolléov historizam u Mariji Bistrici*, „Hrvatsko zagorje. Časopis za kulturu”, 9 (2): 51-56, Krapina
45. STANTIC, A. (1977.), *Kratak pregled povijesti remetske crkve i samostana*, „Kaj”, 3-5: 85-104, Zagreb
46. ŠIŠIĆ, F. (1929.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Knjiga II., JAZU, Zagreb
47. ŠPIKIC, M. (2006.), *Anatomija povijesnog spomenika*, Mala biblioteka Instituta za povijest umjetnosti, 11, Zagreb
48. VICELJA, M. (1990.), *Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća*, „Dometi, časopis za kulturu i društvena pitanja”, 24 (1,2,3): 114-121, Rijeka
49. WAGNER-RIEGER, R. (1970.), *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien
50. WOERMANN, K. (1927.), *Geschichte der Kunst aller Zeit und Völker*, 4. Band. *Die Kunst der älteren Neuzeit von 1400 bis 1550 (Renaissance)*, Bibliographisches Institut in Leipzig, Leipzig
51. X. (1881.), *Marija Bistrica*, II., „Katolički list”, 21: 164-167, Zagreb
52. *** (1878.), *Restauracija crkve u Bistrici*, „Obzor”, 264: 3, Zagreb
53. *** (1879.a), *Crkva u Bistrici*, „Obzor”, 103: 2-3, Zagreb
54. *** (1879.b), *Crkva u Mariji-Bistrici*, „Obzor”, 121: 3, Zagreb
55. *** (1880.a), *Potres i opet potres*, „Narodne novine”, 260: 1-2, Zagreb
56. *** (1880.b), *Pošto je stolna crkva*, „Narodne novine”, 261: 3, Zagreb
57. *** (1881.), *Marija Bistrica*, I., „Katolički list”, 20: 158, Zagreb
58. *** (1882.a), *Glavna skupština društva umjetnosti*, I., „Narodne novine”, 66: 4-5, Zagreb
59. *** (1882.b), *Crkva Marije Bistrice obnovljena*, „Narodne novine”, 110: 6, Zagreb
60. *** (1882.c), *Crkva remetska*, „Pozor”, 203: 3, Zagreb
61. *** (1883.), *Starinska župna crkva sv. Kate u Dubrančih*, „Pozor”, 131: 2, Zagreb
62. *** (1886.a), *Obnova župne crkve sv. Marije na Kaptolu*, „Obzor”, 109: 2, Zagreb
63. *** (1886.b), *Die Marien-Kirche*, „Agramer Zeitung”, 289: 4, Zagreb
64. *** (1888.), *U Belovaru*, „Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt”, 3: 69, Zagreb
65. *** (1890.), *Posveta crkve*, „Obzor”, 173: 2, Zagreb
66. *** (1894.), *Iskaz bogostovnih građevina koje su tečajem god. 1894. izvedene ili se u izvedenju nalaze, a prinosom zemaljskim*, „Sluzbeni glasnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade Odjela za bogostovlje i nastavu”, 280-284, Zagreb
67. *** (1901.), *Važna rimska starina u Bjelovaru*, „Tjednik bjelovarsko-krizevački”, 1: 3, Bjelovar
68. *** (1978.), *Nordio, Enrico*, „Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950”, 7: 150, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
69. *** (1991.), *Friedrich von Schmidt (1825-1891): Ein gotischer Rationalist*, Historisches Museum der Stadt Wien, Bec
70. *** (2001.), *Neorenaissance – Ansprüche an einen Stil*, Zweites Historismus-Symposium, Bad Muskau, Dresden

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

- Nadbiskupijski arhiv, Zagreb, Zbirka građevnih nacrti [NAZ-ZGN]
- Nadbiskupijski arhiv, Zagreb, spisi Nadbiskupskoga duhovnog stola [NAZ-NDS]
- Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Arhiv [HAZU-A], Korespondencija Franje Račkoga
- Hrvatski državni arhiv, fond br. 804., Osobni fond Iso Kršnjavi [HDA-OFIK]
- Hrvatski državni arhiv, fond br. 80., Odjel za bogostovlje i nastavu Zemaljske vlade [HDA-BINZV]
- Arhiv franjevačkog samostana u Zagrebu [AFSZ]
- Arhiv župe Majke Božje Snježne, Marija Bistrica [AŽMB]
- Arhiv župe svetoga Nikole, Jastrebarsko [AŽJ]
- Arhiv župe svete Terezije Avilske, Bjelovar [AŽB]
- Uprava za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske [UZZKB-MKRH]

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- NAZ-ZGN, Marija Bistrica
- NAZ-NDS, dosje br. 1609-1885., Antolčev opis tehničkih podataka vezanih za restauraciju marijabistricke crkve, Zagreb, travanj 1878.
- NAZ-ZGN, Marija Bistrica
- NAZ-ZGN, Marija Bistrica
- NAZ-ZGN, Marija Bistrica
- Foto: D. Damjanović, 18.5.2009.
- NAZ-ZGN, sign. II-27.
- NAZ-ZGN, sign. II-27.
- UZZKB-MKRH, presnimio Vladimir Bradač, 1954. god., inv. br.: 12620; neg.: II-9974
- NAZ-ZGN, sign. II-51
- Foto: D. Damjanović, 11.9.2010.
- Foto: D. Damjanović, 20.4.2010.
- Foto: D. Damjanović, 13.9.2010.
- NAZ-ZGN, sign. II-20
- NAZ-ZGN, sign. II-11
- NAZ-ZGN, sign. II-11
- Foto: D. Damjanović, 4. 9. 2010.
- NAZ-ZGN, sign. II-5
- NAZ-ZGN, sign. II-24
- NAZ-ZGN, sign. II-66
- NAZ-ZGN, sign. II-39
- NAZ-ZGN, sign. II-63
- KORENIC, 1891: 77
- NAZ-ZGN, sign. II-63

SAŽETAK

SUMMARY

HERMAN BOLLÉ AND THE RESTORATION OF BAROQUE SACRAL BUILDINGS IN THE GERMAN RENAISSANCE STYLE

Herman Bollé's approach to restoration of medieval buildings extended and refurbished in the Baroque style is a well known fact and a frequent topic in publications on historicism in Croatia. In his restoration projects related to these medieval buildings, Bollé tried to remove traces of later periods and restore them to what was assumed to be their original state by adhering to the principles of the so-called stylistic restoration which was widespread in Europe in the 19th century. During the fifty-year period that he spent living and working in Croatia, this architect was given an opportunity to restore or extend numerous sacral buildings which had not been entirely or largely medieval but built in the Baroque and Baroque-Classical style in the period from the 17th to the 19th century. Restoration work on these buildings is quantitatively comparable to restoration of medieval churches. What Bollé most frequently used in his restoration projects was a peculiar architectural vocabulary which largely derived from German or Central European Neo-Renaissance architecture.

The pattern he used in the largest number of restoration projects related to Baroque buildings was formed during his work on the pilgrim complex in Marija Bistrica (1878-85). Written sources confirm that Bollé made the first designs for the complex in collaboration with another student of Friedrich Schmidt, Enrico Nardio, who later became a teacher at the School of Arts and Crafts in Trieste. Describing the 1878 sketches for the Marija Bistrica complex which would serve as the groundwork for the restoration design and works on the Bistrica church, Bollé and Nardio clearly stressed their intention of drawing on the architectural and stylistic features of the tower and side chapels of the church which they considered to have been built in the Early Renaissance. Neo-Renaissance restoration was very similar to the process of restoring Gothic buildings – newly added elements had to be strongly supported by historical facts and the need

for the building to be restored to the original style strongly justified. Bollé and Nardio chose German Neo-Renaissance as the most appropriate style for Hrvatsko Zagorje which means that this style, which had started spreading in the second half of the 1870s in Viennese architecture owing to Schmidt, appeared in Croatian architecture at the end of the same decade. This style later met certain resistance from Croatian architects who considered it to be a German national style and therefore inappropriate for a Slavic region. Most professional circles, as well as the general public, liked the new appearance of the Bistrica complex which helped Bollé receive commissions for restoration of a series of Baroque buildings.

While he was working in Marija Bistrica, Bollé was in 1878 entrusted with the restoration of St Ann's Church in Križevci which can be taken as his first entirely independent achievement. The design of the church was similar to the pilgrim church in Bistrica, however, it was never executed due to a shortage of funding.

After the earthquake that hit Zagreb in 1880 Bollé was entrusted with restoration of many Baroque sacral buildings. The most interesting building among the damaged ones which received restoration was the parish church in Remete near Zagreb, a former Pauline monastery church, whose façade was partially redesigned by Bollé in 1881-82 following the façade design of the churches in Bistrica and Križevci. In mid-1880s he restored St Mary's Church in Zagreb (Dolac, 1886) and the parish church of St Nicholas in Jastrebarsko (1886-87). Their original simple façades were articulated with rich architectural decoration of door and window frames, gables and portals. Frequent elements Bollé used included pilasters and cornices, flutes in mortar, rustic elements mostly in the lower and lateral parts of the façades.

The original organization of the façades on the parish churches in Dubranec (1882 -84) and Bjelovar

(1887) was somewhat different in comparison with earlier examples. The belfries were positioned in the axis of the façades which made Bollé create different, mutually similar designs. During the 1890s he worked on several smaller projects related to restoration of Baroque buildings, such as the restoration of the Franciscan church belfry in Kostajnica (1892-94) and the construction of a new belfry top of the Franciscan church in Virovitica (1899), both in the Neo-Renaissance style.

Numerous Bollé's designs remained unexecuted mostly due to a lack of finances. These projects include designs for the restoration of the parish churches in Moravce (1894), Kutina (1894) and Vrbovec (1904). The reasons why the somewhat later designs for the Franciscan church and monastery in Trsat near Rijeka (1913) remained unexecuted was the opposition by the newly founded office for monument protection in Croatia. It was in effect due to the main Croatian conservator, Gjur Szabo, who, following the principles introduced into heritage protection issues by the Austrian conservator Max Dvořák, started strongly arguing against Bollé's stylistic restoration. The church in Trsat is arguably Bollé's most unsuccessful project in his entire career. More than hundred design drawings for the church, which have been housed in the Archdiocesan Archives in Zagreb, witness the sheer amount of effort and time invested in the project.

The majority of Bollé's restoration projects were driven by the desire to adapt architectural designs of Croatian Baroque churches to historicist aesthetics. The 19th century *horror vacui* could not tolerate the simplicity of Croatian Baroque so the church façades and interiors in more affluent parishes were restored in the style which was considered more appropriate to historicist value system. That style was German Neo-Renaissance. After Neo-Gothic it became the most frequently used style in restoration of Catholic sacral buildings.

DRAGAN DAMJANOVIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. **DRAGAN DAMJANOVIĆ** rođen je 1978. godine u Osijeku. Završio je studij povijesti i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radi na Odsjeku za povijest umjetnosti istoga fakulteta od 2003. Magistrirao je 2005. s temom „Arhitekt Fran Funtak“, a doktorirao 2007. s temom „Đakovačka katedrala“. Izabran je za docenta 2009. Glavni mu je interes vezan za povijest hrvatske arhitekture 19. i 20. stoljeća.

DRAGAN DAMJANOVIĆ, PhD, was born in 1978. He graduated history and art history from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb where he has worked at the Art History Department since 2003. He obtained his MA degree in 2005 and defended his PhD thesis entitled Đakovo Cathedral in 2007. He was elected assistant professor in 2009. His research focuses on the history of 19th- and 20th-century architecture in Croatia.

